

İBN HAZM EL-ENDULUSİ' NİN DİNİ ŞİİRLERİNDE DİL ÜSLUBU

Gulhan AL-TURK (*)

Öz

Zâhirîlik mezhebine mensup olan ve hicri IV. asırda özellikle fıkah, felsefe ve mantık alanlarında yaptığı çalışmalarla ünlenen İbn Hazm (h. 384-456/m. 944-1064), aynı zamanda Endülüs'ün önemli şairlerindedir. Ancak İbn Hazm, şiirlerinde belâgat sanatını az kullanmasından ve nesir (düz yazı) diline yakın bir üslubu tercih etmesinden dolayı kimi zaman eleştirilmektedir. İbn Hazm'ın şiirleri, Abdü'l-Kerîm Subhî tarafından Divanu el-İmâm İbn Hazm ez-Zâhirî adlı eserde bir araya getirilerek tahkik edilmiştir. Bu çalışmada, İbn Hazm'ın, Divanu el-İmâm İbn Hazm ez-Zâhirî adlı eserde bulunan dinî şiir örneklerinden hareketle onun şiirlerindeki dinî düşünceleri tespit edilmiş ve bu şiir örnekleri üzerinde bir dil incelemesi yapılarak, onun dil üslubu değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbn Hazm, Zâhirîlik, Şiir, Haber, İnşâ, Endülüs.

The Language Style in Ibn Hazm Al-Andalusi's Religious Poems

Abstract

Ibn Hazm al-Andalusi (m.s. 944-1064), a member of Zâirism is among the prominent scholars of his period. In addition to being a scholar with studies of islamic law, philosophy and logic, he is also one of the most significant poets of Andalusia. However, he is harshly criticised for his language style particularly his little use of art of rhetoric, and for expressing his poetry rather as close to prose. This study aims to evaluate such criticism by a language analysis of selected poems in Ibn Hazm ez-Zahiri' s work called Divanu el-Imam, which was investigated by Abdu'l- Kerîm Subhî.

Keywords: *Ibn Hazm, Zahirism, Poem, Haber (constative), İnşâ (performative), Andalus.*

*) Dr., Ankara Üniversitesi Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı, (e-posta: siyahzanbak@gmail.com). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7387-7370>

Giriş

İbn Hazm, h. 384/ m. 994 yılında Kurtuba'da doğmuştur. Birçok ilimle meşgul olan İbn Hazm, hâfız, fakîh, kelmacı ve şair olup aynı zamanda vezirlik de yapmıştır (Mekkî, 1997, s. 93-94). Bu durum onu müstesna bir bilim adamı kılmıştır (Abdü'l-Kerîm, 1990, 11-12). Endülüs'ün güzel doğası ve gelişmiş medeniyeti bünyesinde aristokrat, servet ve makam sahibi bir aile içinde yetişmiştir. Bu güzel coğrafyanın ve müreffeh hayatın, onun naif, özgüven sahibi bir kişiliğe sahip olmasında ve duygulu bir şair olmasında büyüt etkisi olsa da, küçük yaşta yakınlarını kaybetmesi, Endülüs'te yaşanan siyasi çekişmeler, yaşadığı siyasi ihanetler, hapse atılması, işkenceye ve zulme maruz kalması gibi olumsuzluklar onu derinden etkilemiştir. Yaşadığı bu olumsuzluklar, İbn Hazm'ın kişiliğini ve düşüncelerini olgunlaştırmakla, yeteneklerini ve özgüvenini artırmakla birlikte, onu sert mizaçlı, isyankâr, muhalif, sivri dilli, lafını esirgemeyen ve geleneğe aykırı birisi haline dönüştürmüştür. Bu durum, ilim erbabının ve halkın ona karşı kin beslemesine ve ülkesinden sürgün edilmesine sebep olmuştur (Mekkî, 1997, s. 93-94). Yaşadığı bu hadiseler, onun insanlara olan güven duygusunu kaybetmesinde, üslubunun daha da sertleşmesinde etkili olmuştur (Tan, 2014, s. 11).

İslâmî hükümlerde Kur'an ve Sünnet'in zâhirî (lafzî, sözel) anlamına önem veren Zâhirîlik mezhebi, Dâvud İbn Ali tarafından kurulmuş olsa da, kendi kişiliğine yakın bulunduğu için bu mezhebe mensup olan İbn Hazm el-Endülûsî tarafından geliştirilmiştir. İbn Hazm, hayatı boyunca sert, açık sözlü ve dürüst olmaya çalışmıştır. Savunduğu düşünce ve görüşlerinde aşırı derecede ısrarcı ve katıdır. Bu karakter yapısı ile mensup olduğu Zâhirîliğin, İbn Hazm'ın mizacıyla adeta bütünleşmiş olduğu düşünülebilir. İbn Hazm'ın zâhirîliği sadece fıkhıta değil, aynı zamanda tefsirde, hadiste, kelimada hatta vezir sıfatıyla aktif olarak rol aldığı uygulamalarında dahi görülmektedir (Tan, 2007, s. 33; Tan, 2014, s. 10).

Zâhirîliğin görüşlerini benimsemiş olması, İbn Hazm'a dolaysız ve açık bir ilmi üslup kazandırmıştır. Onun tüm yazılarında akıcılık, görüşlerinin birbiriyle olan bağlantısı ve his derinliği göze çarpmaktadır. Bunun yanı sıra, İbn Hazm'ın Zâhirî mezhebinin ilkelere hareketle lafızların zâhirî anlamlarına odaklanması, her şeyde mantık araması, sebep-sonuç ilişkisine önem vermesi, onun edebî ürünlerini bariz bir şekilde etkilemiştir (Himâye, 1983, s. 134).

İbn Hazm'ın şiir dili de, anlaşılması kolay bir üsluba sahiptir. Şiirlerinde abartılı hayaller, tasvir, teşbih ve kinaye gibi belâgat sanatlarını sınırlı bir şekilde kullanmıştır (el-Endülûsî, bt., 204-205; el-Câhiz, H. 1423, c.1, s. 129; Abbâs, 1997, s. 227; Ergüven, 2007, s. 156).

İbn Hazm, kendisiyle aynı dinî kültürden gelen Endülüslü İbn Bessâm ve İbn Ahmer adlı bazı şairler gibi, şiirlerinde ahlâk, hikmet, iyilik, vaaz, züht, iffet ve aşk gibi konuları işlemiştir (Abbâs, 1983, c. 4, s. 68; Deblân, 2001, s. 44). O, şiir konularının öğütler içeren, nefsi uyaran ve hayra davet eden bir yapıya sahip olması gerektiğini düşünmektedir. Bundan dolayı İbn Hazm, şiirlerinde şehveti körükleyici, fitne uyandırıcı, acıları dürten, içki, eğlence, şiddet içeren konulardan uzak durmuştur (Abbâs, 1983, s. 67-68).

Bu çalışmada, öncelikle İbn Hazm'ın şiirlerindeki dinî düşüncelerin tespiti ve değerlendirilmesi yapılacaktır. Ardından onun dil üslubu, şiirlerindeki haber ve inşa cümleleri ele alınarak ortaya konulduktan sonra, bu haber ve inşa cümlelerinin hangi amaçla kullanıldığı tespit edilecektir. Bu sebeple, öncelikle haber ve inşa cümleleri hakkında kısaca bilgi verilmesi uygun olacaktır.

Arapçada cümlelerin iki üslubu vardır. Bunlar; haber cümle üslubu ve inşa cümle üslubudur (es-Suyûtî, bt., s. 75-76; et-Teftezânî, bt., s. 28).

a. Haber cümle üslubu: Klasik dil bilimciler, doğru veya yalan olma ihtimali olan üsluba haber cümle üslubu adını vermiştir (es-Sekkâkî, 1937, s. 166). Örneğin: *الطقس جميل* (Hava güzeldir) cümlesindeki havanın güzel olması durumu, doğru veya yalan olmak üzere iki ihtimali içinde barındırır. Ancak, dil bilimciler açısından haber cümlesinde haberin doğru veya yanlış olmasından ziyade, hükmünün gerçeğe uygun olup olmaması daha önemlidir (es-Sekkâkî, 1937, s. 166).

Haber cümle üslubuna bazı edatlar gelir ve haberin doğru veya yalan hükmünü pekiştirmek için kullanılır. Bu durumda anlam, te'kîd (pekiştirme) edatlarının sayısına göre değişir (el-Curcânî, h. 1372, s. 242.). Bu edatlar; *أَنْ، أَنْ،* geçmiş zaman kalıbına gelen *قد ضمير الفصل*, *السين وسوف* (*gelecek zamanın harfleri*), *kasem harfleri* *والتاء الواو والباء*, *نوناً التوكيد*, nefiy harfinin tekrarı (*لا*) *حرف النفي* gibi pekiştiren harfler ve edatlardır (es-Sekkâkî, 1937, s. 78-79).

Bir haber cümle üslubunda, eğer muhatabın tereddüt ve kuşkusuz yoksa bilgi vermek için te'kîd edatları kullanılmadan vurgusuz kurulan üsluba *ibtidâ'i haber* denilir (Karamollaoğlu, 2013, s. 47). Muhatabın zihninde olayın doğru olup olmadığı konusunda tereddüt ve kuşku varsa, akla yatması için bir te'kîd edatı getirilerek cümle pekiştirilir ve bu üsluba *talebî haber* denilmektedir (Matlûb, 1980, s. 90-91). Muhatabın zihninde kuşkudan öte inkâr varsa, bu durumda birden çok te'kîd edatı getirilir ve bu tür cümleye *inkârî haber* üslubu denir (Bolelli, 2011, s. 206). Haber cümle üslubu, oluşumuna ve durumuna göre *takrîr*, *ta'zîm*, *tehdit*, *inkâr*, *methetmek*, *temenni*, *iltimâs* ve *dua* gibi anlamlar taşımaktadır (Zerkeşî, bt., s. 484).

b. İnşa cümle üslubu (dilek kipi): Haberin doğru veya yalan olma ihtimali taşımadığı emir, nehiy, şart, tasarı veya istek içeren dilek cümlesine denir (el-Kazvînî, 1988, s. 130). İnşa üslubu, *talebî* talep bildiren) ve *gayr-ı talebi* (talep bildirmeyen) olmak üzere iki türden oluşmaktadır. *Talebî inşa*; söylediği anda henüz meydana gelmemiş bir fiilin yapılmasını isteyen isnattır (Çöğenli, 2012, s. 24). Bu ise daha önce geçtiği gibi emir, nehiy, soru, temenni ve nidâ üslupları ile gerçekleştirilirken, *gayr-ı talebi inşa* (talep bildirmeyen); *methetmek*, *zem*¹, *ta'accub*², *kasem*, *dilemek* üslupları ile yapılır. İnşâ cümle

1) *Zem*; bir kimseyi kötüleme, yerme ve yergi anlamında kullanılır. (Matlûb, 1980, s. 114).

2) *Ta'accub*; şaşırma ve kabullenmeme anlamında kullanılır. (Matlûb, 1980, s. 115).

üslubu da; *dua*, *iltimâs*, *tehdit*, *ta'cîz*³, *tesviye*⁴, *teshir*⁵, *irşâd* ve *te'dîb*⁶ gibi anlamları taşır⁷.

Arapçada haber ve inşa cümleleri incelendiğinde, akletmeyi ve düşünmeyi isteyen durumlar, ilim, felsefe, felek, soyut- somut gerçeklik gibi konular için haber cümle üslûbu kullanıldığı; sevinmek, korkutmak, tehdit ve methetmek gibi duygular için ise, inşa cümle üslûbu kullanıldığı görülmektedir (el-Cenâbî, 2012, s. 109).

İbn Hazm Şiirindeki Dinî Düşünceler ve Dil Üslubu

1. Zâhirîlik prensipleri

İbn Hazm, şiirlerinde Zâhirîlik ile ilgili düşüncelerini açık bir şekilde ifade etmiştir. Bu çalışmada öne çıkan Zâhirîlik ilkeleri şunlardır: 1. Burhan/ delil; İbn Hazm, burhan kavramını bazen “aklî burhan” bazen de “aklın delillerinin gerektirdikleri” ile açıklamıştır. Ona göre bir bilgiye ulaşmanın yolu aklın apaçık yargılarıyla, duyuların açık verilerinin gerektirdikleridir (Apaydın, 1999, s. 20,42) 2. Nass; Zâhirîliğe göre, din sadece Kur'an'dan ve sahih sünnetten alınır. Bundan dolayı icâb veya tahrîm ile ilgili dînî konular, bir nassa dayanması gerektiği için nakil ve rivayet yöntemi kabul edilmemiştir. 3. Zâhirîlik, burhan/ delil olmadığı müddetçe kıyası⁸ kesinlikle kabul etmemiştir (Tan, 2010, s. 228, 242, 243). Ancak Zâhirîlik düşüncesi İbn Hazm'ı sadece fıkıh alanında değil hayatının her yönünde ve şiirinde de etkilemiştir.

İbn Hazm'ın, şiirlerinde Zâhirîlik ile ilgili düşüncelerini her fırsatta kullandığı açık bir şekilde görülmektedir. Örneğin: İbn Hazm, bir kadının dış güzelliğinden etkilendiği için eleştiriye maruz kalır, ancak o, kendisini suçlayanlara Zâhirî olduğunu vurgulayarak dış güzellikten etkilenmesinin isabet olduğunu ifade ederek bu konudaki düşüncesini net bir şekilde ortaya koymuştur (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 25). Yine Zâhirîliğin prensiplerinden biri olan ve her duruma veya söylentiye bir delil getirilmesi gerektiği görüşünü, şu beyitlerle açık bir şekilde ifade etmektedir (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 25):

وذي عدل فيمن سباني حسنه يطيل ملامي في الوجوه ويقول

Beni Kiskanın biri, güzel yüzlere hayran kaldığım için beni suçladı

3) *Ta'cîz*; muhatabın bir şeyi yapmaktan aciz kalacağı anlamına gelmektedir. (Bolelli, 2011, s. 244).

4) *Tesviye*; birbirine zıt hallerin

5) *Teshîr*; alay etme ve küçümseme ifade eder (Matlûb, 1980, s. 114; Bolelli, 2011, s.246).

6) *Te'dîb*; terbiye etme anlamında kullanılır (Matlûb, 1980, s. 114; Bolelli, 2011, s.249).

7) Haber ve inşa cümle üslubu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (es-Sekâkî,1937, s. 152; el- Kazvînî, 1988, s. 140-145; Ertuğrul, 2015, s. 166; Bolelli, 2011, s.414-449).

8) Fıkıh usulünde kıya; “hakkında açık hüküm bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak özelliğe veya benzerliğe dayanarak açıkça belirtilen meseleye göre belirlemek” anlamına gelir. (Apaydın, H., 1999, s. 41-45).

أفي حسن وجه لاح لم تر غيره ولم تدري كيف الجسم أنت قتيل

Sen onun ancak yüzünü gördün, vücudunun diğer kısmını henüz görmedin

فقلت له أسرفت في اللوم ظالم وعندي رد لو أشاء طويل

Suçlamakta abarttın, istersen sana da uzun cevap verebilirim dedim

ألم تر أني ظاهري وأنا على ما بدا حتى يقوم دليل

Zahiri olduğumu bilmiyor musun? Ben bir şeyin delili olmadığı müddetçe görünüşüne inanırım

Bu beyitlerde şair tarafından inşa cümle üslubu birçok yerde kullanılmıştır. Yukarıdaki beyitlerde şairimizin (أفي حسن وجه لاح) ifadesinde dış güzellikten etkilenmesini eleştirenlere, bu durumu kabul etmemeleri *istifhâm*⁹ üslubu ile ifade edilmiştir. Bundan dolayı geçen ifadedeki haber cümle üslubu *inkâr* anlamını vermektedir. Geçen beyitte şair, muhatabın aklına hitap edip onu düşünmeye ve sorgulayarak doğruyu bulmaya davet etmiştir. İbn Hazm, *zâhirî olduğumu görmüyor musun?* anlamına gelen (ظاهري ألم تر أني) ifadesinde istifham üslubu kullanılmıştır. Bu üslupta onu suçlayanların, İbn Hazm'ın Zâhirî olduğunu bildikleri ve ikrâr ettikleri için bu cümlede *takrîr* (Ben Zâhirîyim) anlamını kullanılmıştır. Bu üslubu Kur'an'dan örnek olarak; (ألم نشرح لك صدرك) *Ey Muhammed! Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?* ayetindeki istifhâm; *biz senin (Ey Muhammed) göğsünü açıp genişlettik* (es-Sabûnî, 2006, s. 1514). Aynı şekilde, (...ألم تر كيف فعل ربك...) *Rabbin, fil sahiplerine ne yaptığını görmedin mi?* ayetindeki; *sen (Muhammed) fil sahiplerine neler yapıldığını gayet iyi biliyorsun*, istifham üslubu *takrîr* anlamını taşımaktadır (es-Sabûnî, 2006, s. 1549).

a. Burhan

Akıl ve mantığa dayandığı için Zâhirîlik her duruma burhan/ delil ister. İbn Hazm açık bir şekilde şiirlerinde sorun/illeti zikretmekle beraber delilini de getirmiştir. Aşağıdaki beyitlerde şair, Allah'ın Kur'an'da hak ile batılı birbirinden ayırdığını ve onunla ilgili delil getirdiğini anlatmakla beraber, Allah'a inanmak için gökyüzündeki yörüngeyi delil olarak göstermiştir (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 38):

وحدّ الحقائق ميزت لي من الباطل المتقي في الكلم

Kur'an'da gerçekler ve batıllar arasındaki farkı bana gösterdin

9) İstifhâm; bilinmeyen bir şey hakkında soru sorarak bilgi istemektir. (Ertuğrul, 2015, s. 164).

ويبيدي الحكم وينفي المحال اليقين يليح صدق ببرهان
İmkânsızlığı yok eden ve hikmetleri gösteren dosdoğru bir delil getirdin
 ومن هيئة الفلك المستدير وقفت على حدّه المنتظم
Muntazam, yuvarlak şeklindeki yörüngeyi düşünüp durdum
 وما فيه من فلك دائر ومن كوكب قاطع كالعلم
İçinde dağ gibi görülen her gezegen ve her yörüngeyi

Daha önce geçtiği gibi Arapçada ilmî, felsefî ve düşünmeye davet eden bilgiler veya ifadeler haber cümle üslubu ile gelir. Bundan dolayı geçen beyitlerde şair Allah'ın varlığını gösteren bütün delilleri, gökyüzündeki gezegenler ve onların hareketlerini anlatırken ibtidâ'î haber cümle üslubu kullanmıştır. Ayrıca geçen beyitlerdeki düşünceleri muhabata inandırmak üzere te'kîd edatları kullanmamıştır. Böylece şair, Allah'ın varlığının ve bütün yarattıklarının, ispata muhtaç olmayan bedihi bir şey olduğunu vurgulamaktadır.

Bir başka örnekte ise İbn Hazm, te'ville değil sadece burhan ile ilgilendiğini ve dünyanın sorunlarını aklı ile çözdüğünü şu beyitlerle ifade etmiştir (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 80):

لا أنتهي لسوى البرهان أسأله ولا إلى مقال البحث اللجب
Burhana sorarım ancak boş te'villere eğilmem
 لكن إذا أشكلت دنيا معضلة قابلتها بسنا ذهني وحسبك بي
 Zor bir sorun ile karşılaştığım zaman aklımın aydınlığına bakarım ve ben bu konuda sana yeterim
 لكنني قائل قولا يحقق كلّ الرية عن نور وبرهان

Ancak nur ve burhan üzerine fikrimi söylediğimde bütün şüpheler kaybolur

Yukarıdaki beyitlerde bulunan cümlelerin çoğu, haber cümle üslubu ile geçmektedir. Bu cümlelerde hiçbir te'kîd edatı kullanmayarak şair, verdiği haber ve düşüncelerin yine te'kîde ihtiyaç duymadığını, söylediği şeylerin vurguya ihtiyacı olmadığını göstermeye çalışmıştır. Şair bütün problemleri, övdüğü aklın gücü ile çözüp, hakkı her zaman korkusuzca savunmuş, haber cümle üslubunu kullanmakla da kendisine duyduğu özgüveni ortaya koymuştur. Bundan dolayı, bu beyitlerde haber cümle üslubu, methetmek anlamı taşımaktadır. Aynı zamanda bu üslubu kullanarak burhan ile ilgili görüşlerini ve aklın gücünü vurgulamıştır. İbn Hazm gibi kendisini överek haber cümle üslubu kullanan bir başka şair el-Mutennebbî de, kendisini övdüğü bir beyitte (el-Barkukî, 2014, s. 387);

أنا ترب الندى وربّ القوافي وسمام العدى وغيظ الحسود

Ben cömertliğin kardeşi, kafiyelerin sahibi, düşmanların zehri ve kıskançların kızdırarım ifadesi ile herhangi bir te'kîd edatı kullanmaksızın, ibtidâ'î haber cümle üslubu ile övmek anlamını pekiştirmiştir.

b. Akıl

Akla verilen önem, hem Zâhirîlik mezhebinde hem de İbn Hazm'ın kişiliğinde bariz bir şekilde görülmektedir. İbn Hazm'a göre akıl, hayra teşvik etmesinden ve arzuları kontrol etmesinden dolayı, yazdığı şiirler de büyük ölçüde akıl ile ilgilidir (Abbâs, 1997, s. 128). Şair bazen Kur'an'ın akıl ile ilgili kullandığı *عقل* (akıl), *ehli'n-nuhâ* (akıl sahibi)¹⁰, *فهم* (anladı) *حكم* (hükmetti) sözcükleri ve ifadeleri yazılarında kullanmıştır. İbn Hazm, Allah'ın nimetlerini ve Hz. Muhammed'i övdüğü bir kasidede akıl ve onunla ilgili kelimeleri sıkça kullanmıştır. O kaside de, Allah'ın nimetlerini görmeye ve anlamaya davet etmek için akıl ve akıl anlamına gelen kelimeler kullanılmak suretiyle aklın önemine vurgu yapmıştır (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 37-40).

İbn Hazm, dünyanın Allah tarafından idare edildiğine dair bir beyitte ise *أهل النهى* ifadesini şöyle kullanmıştır:

ليعلم أهل النهى أنها
مدبرة لحكيم حكم

Ehli'n-nuhâ /akıl eden bilsin ki o, hakîm ve hikmet sahibi birisi tarafından yönetilmektedir

Bu beyitte şimdiki zamana gelen lâm-i emir kullanılarak inşa cümlesine *iltimâs* anlamı kazandırılmıştır¹¹. Kendi aklını ve mantığını öven İbn Hazm, akıl eden anlamına gelen *أهل النهى* ifadesini kullanarak, sadece kendisinden değil bütün akıl eden insanlardan aynı şeyi idrak etmesini istemiştir. Böylece emir kipi, gerçek emir anlamından ziyade nazik ve alçak gönüllü bir hitaba sahip olmuştur. Daha önce anlatıldığı gibi, talebi haber cümlesinde muhatabın zihninden kuşku ve tereddüdü gidermek için te'kîd edatı kullanılır. *Hakîm ve hüküm veren tarafından yönetilir* anlamına gelen *أهل النهى* ifadesinde *أَنَّ* edatı, te'kîd edatı olarak kullanılmıştır. Bilindiği gibi *أَنَّ* edatı isim cümlesine gelir ve isim cümlesinin devamlılığı ve sabitliğini ifade eder. Bu durumda beyitte geçen *أَنَّ* edatı Allah'ın hakîm ve hüküm veren olduğunu kesintisiz daim ve sabit olduğunu pekiştirmiştir (el-Curcânî, h. 1372, s. 118; el-Kazvîni, 2002, s. 83).

Aklın önemi ile ilgili başka bir örnek ise (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 101):

إنما العقل أساس فوقه الأخلاق سور

Akıl ancak bir temeldir, ahlak ise onun üzerine bir sur gibidir

فتحلّ العقول بالعل م وإلا فهو بور

10) İbn Hazm, *ehli'n-nuhâ* *أهل النهى* ifadesi kullanırken, Kur'an'da geçen *أولي النُّهى* 'uli'n-nuha ifadesinden esinlenmiştir. (20/Tâhâ/54)

11) *İltimâs: Makam bakımından aynı seviyedeki insanlardan birisinin diğerinden bir işi yapmasını istemesidir.* (Feyûd, 1998, s. 356; Bolelli, 2011, s. 241).

إنما العقل أساس فوقه الأخلاق سور

Akal ancak bir temeldir, ahlak ise onun üzerine bir sur gibidir

فتحلّ العقول بالعل م وإلا فهو بور

Akil ilim ile süslenir, yoksa akıl verimsiz arazi gibi olur

Bu beyitlerde haber cümle üslubu bulunmaktadır. İlk beyitte *أَنَّ* edatı ile *mâ-i kâffe* (ما الكافة) şeklinde gelmektedir. Klasik dil bilimcileri *إِنَّمَا* edatı'nın bir *kasr*¹² edatı olduğunu belirtmişlerdir (Feyûd, 1998, s. 322). Böylece bu beyitteki *إِنَّمَا* edatı *akıl ancak bir temeldir* anlamına gelen *إنما العقل أساس* ifadesinde aklın önemini ve her şeyin temeli olduğunu vurgulayıp haber cümle *takrîr* anlamı taşımaktadır.

İbn Hazm aklın, adaleti sağlama ve cehaletten kurtulma konusunda tek delil olduğunu yine şu beyitlerde açıklamıştır (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 39):

ولا كان عدل ولا حكمة ولا كان ظلم ولا من ظلم

O (akıl) olmasaydı ne adalet ne hikmet oldurdu, ne zulüm ne de zalim olurdu

فيالك برهان حقّ بدا مخلى من الجهل ما قد أهم

Sen ortaya çıkan gerçek burhansın, cehaletin bıraktığı yükü kurtaransın

Yukarıdaki beyitlerin ilkinde haber cümle üslubunda nefiy *لا* edatı kullanılarak, aklın kullanılması durumunda ne haksızlık ne de adaletsizlik olabileceği anlamının kesinleştirildiği görülmektedir. İkinci beytin ilk kısmında ise, aklın cehaleti ortadan kaldırmasıyla ne kadar büyük ve önemli olduğu, *يا لك برهان* ifadesinde *nidâ* edatı *يا* kullanılarak *nidâ* üslubu ile *ta'zîm* anlamı verilmiştir. İkinci kısımda geçmiş zamana gelen ve haber cümlesini pekiştiren *tahkîk* edatı *قد* cümleye *takrîr* anlamı kazandırmıştır.

İbn Hazm Yahudiliği ve Hristiyanlığı eleştirerek, Hz. Muhammed'in akla hitap eden açık deliller getirdiğini ve diğer dinlere mensup olanların ise asılsız şeylerle davet ettiklerini şu beyitlerde ifade etmiştir (Abdü'l-Kerîm, s. 62):

وجاء بما تقضى العقول بصدقه ولا كدعوا غير ذات قوائم

O (Hz. Muhammed), akılları inandıran bir dava ile geldi, onun davası asılsız bir dava gibi değildir

براهينه كالشمس لا مثل قولكم وتخليطكم في جوهر وأفانم

Onun burhanları güneş gibidir, cevher ve teslis gibi karışık şeylerle gelmedi

Yine bu beyitlerde nefiy edatı *لا* kullanılarak talebî haber cümle üslubu oluşturulmaktadır. Bu beyitlerde, İslam davasını savunan İbn Hazm, İslâm'ın akla hitap eden tek

12) Kasr; bir şeyi kendine tahsis etmek, öz geliştirmek anlamına gelmektedir. (el-Kazvîni, 2002, s. 98; Bolelli, 2011, s. 311).

dava olduğunu, diğer davaların asılsız olduğunu ve İslam davetinin, esası olmayan diğer davetlere benzemediğini pekiştirdiği için, bu talebî haber cümleleri, *takrîr* anlamına gelmektedir.

c. Nass

Nass (Kur'an ve hadis), Zâhirlik için önemli bir prensiptir. Daha önce de belirtildiği gibi Zâhirîler, nassın zâhirîne bakar ve te'vili reddederler. Nass, İbn Hazm için tek kaynak olduğundan, te'vil yapan fıkıhçılara karşı alaycı bir duruş sergilemiştir. Bu duruşu şiirinde bariz bir şekilde görmek mümkündür. Gelecek beyitlerde İbn Hazm, Yahûdilerin ve Hristiyanların iddialarını kabul etmeyip tek hak olanın Kur'an olduğunu savunmuştur. Ayrıca nakil/rivayet yönteminin İbn Hazm için geçerli olmadığı, Yahudiler ve Hristiyanlar ile ilgili bu eleştirilerinden açıkça anlaşılmaktadır (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 40-41):

وقد ظهر الحقّ فيما به أتى لا كقول كثير السقم

İçeriğiyle hak olan (Kur'an) geldi, boş rivayetler gibi değildir o

كنقل النصارى ونقل اليهود ونقل المجوس لأخبار خم

Hristiyanların, Yâhûdîlerin rivayetleri ve Hum vakasının Mecusiler tarafından aktarıldığı gibi değildir o

فما جاء من عند ربّ الجميع على يد مرسله قل نعم

Allah resulüyle gönderilene evet de

ولا تلتفت لدعاؤ أتت لقوم براهينها لم تقم

Delilleri geçerli olmayan kavimlerin davalarına da bakma

Bu beyitlerin ilkinde yer alan *Hak olan Kur'an'dır* anlamına gelen *وقد ظهر الحقّ* ifadesinde te'kîd edatı geçmediği için talebî haber cümle üslubu kullanılmıştır. Kur'an'ın hak oluşunun, pekiştirmeye ve inandırmaya ihtiyacı olmadığından bu haber cümlesi *takrîr* anlamını taşımaktadır. Üçüncü beyitte ise, emir fiili olan *قل* (de-) inşa cümlesi *takrîr* anlamında kullanılmıştır. Aynı şekilde dördüncü beyitte şair, akranlarına *başka kavimlerin davalarına bakma* diye hitap ederken *لا* nehiy edatını kullanarak inşa cümlesine *irşâd* anlamını vermiştir.

İBN HAZM, NASS konusunda sadece İMAM BUNARİ'NİN ve İMAM MÜSÜM'İN eserlerine bağlı kalmaya davet etmiştir. Ona göre kitap ve sünnetin dışında hiçbir düşünce ve hiçbir söz delil niteliği taşımamaktadır (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 63):

أنائم أنت عن كتب الحديث وما أتى عن المصطفى فينا من الدين

Sen hadis kaynaklarından ve Hz. Muhammed'in din ile ilgili getirdiklerinden haberdar değil misin?

لمسلم والبخاري اللذين هما شدا عرى الدين في بل وتبيين

Müslim ile Buhari'nin eserleri dinin açıklamasını sağlayanlardır

أولى بأجر وتعظيم ومحمدة من كل قول أتى من رأى سحنون

Onlar sevaba, yüceltmeye ve övmeye diğerlerinden daha layıktır

هيهات رأى امرئ من وحي خالقنا قياس هذا بذا رأى المجانين

Allah'tan gelen söz ile insanların söylediklerinin arasında çok fark vardır. İkisi arasında kıyas yapmak deliliktir

Geçen beyitlerden ilkinde bakıldığında *أناّم uyuyor musun?* ifadesindeki fiile soru hemzesi geldiği için bu tür cümleye inşa cümlesi denir. Bu beyitte, muhataba bu soruyu sormakla inşa cümlesi *uyarı* anlamı taşımaktadır. Şairin, Kur'an ve hadisin Müslümanların ana kaynağı olduğunu pekiştirmek ve kesinleştirmek için diğer beyitlerde *takrîr* anlamını taşıyan *ibtidâ'î* haber cümle üslubunu kullanması, onun düşüncesinde sabit kaldığını göstermektedir.

Başka beyitlerde ise İbn Hazm'ın bu dünyadaki tek amacının ilmin yayılması olduğu göze çarpmakla birlikte, Kur'an'a ve sünnete daveti de söz konusudur (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 95):

منابي من الدنيا علوم أبتّها وأنشرها في كلّ باد وحاضر

Bu dünyadan tek isteğim ilmi çöllere ve şehirlere yaymaktır

دعاء إلى القرآن والسنن التي تناسى رجال ذكرها في المحاضر

Ayrıca ilim meclisinde adı unutulmuş Kur'an'a ve sünnete davet etmektir

Bu beyitlerde şair yine *takrîr* anlamına gelen *ibtidâ'î* haber cümle üslubu kullanarak dünyada yapmak istediği şeyleri pekiştirmiştir.

d. Kıyası reddetmek

Daha önce geçtiği gibi Zâhirîler sadece nasslara dayanıp kıyası reddetmiştir. İbn Hazm aşağıdaki beyitlerde kıyası reddettiğini açık bir şekilde şöyle ifade etmiştir (Abdü'l-Kerîm, s. 64-65):

إذا حدّ لم تحدّ الحدود جهاته وإن قيس يوما ضلّ فيه المقاييس

O (Kur'an), sınırlanursa hiçbir yön onu ihtiva etmez, eğer kıyasa tabi tutulursa kıyas batıl olur

Bu beyitteki cümle *إن* ، *إذا* şart edatları ile kurulmuştur. Şart cümlesinin ise haber veya inşa cümlesi olup olmadığı cevabından anlaşılır (Hâşimî, 1999, s. 153). Bu beyitte *إذا* şart edatı bir şüphe bağlamında kullanıldığı için oluşturduğu cümleye haber cümlesi denir. Bundan dolayı, bu beyitteki söz konusu Kur'an, bütün sınırları kapsadığı için ondan kıyas yapılamayacağını kesin ve şüphesiz olduğu pekiştirilmiştir. Şart edatları ile kurulan bu beyitteki haber cümle üslubu *takrîr* anlamındadır.

2. Kur'an'dan ve Sünnetten Alıntı

İbn Hazm, Zâhirîliğinde özellikle nass konusunda sadece Kur'an'a ve sünnete önem verdiğini şiirlerinde verdiği örneklerle yansıtmaktadır. İbn Hazm, sevdiği kadından ayrılmanın ruh olarak değil sadece bedenî olduğunu belirtmiş ve **قَالَ أَوْلَمْ تُؤْمِنِ** **قَالَ بَلَىٰ وَلَكِن لَّيَطْمَنَّ قَلْبِي** (*Yoksa inanmadın mı? dedi. İbrahim: Hayır! İnandım, fakat kalbimin mutmain olması için (görmek istedim), dedi*)¹³ uyetinden alıntı yapmak suretiyle bu düşüncesini desteklemiştir (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 99):

لئن أصبحت مرتحلا بجسمي فروحي عندكم أبدا مقيم

Sizden bedenlen ayrı olsam da, ruhum sizinle berberberdir

ولكن للعيان لطيف معنى لذا سأل المعاينة الخليل

Ancak, göz delil görmek ister, onun için Hz. İbrahim delil istemiştir.

İbn Hazm bu beyitlerde ayrılık ile ilgili düşüncesini *takrîr* anlamına gelen *ibtidâ'î* haber cümleleri ile vermiştir. Ardından şair, illeti “onun için Hz. İbrahim görmek istedi” anlamında gelen *لذا سأل المعاينة الخليل* ifadesini yazarak düşüncesini desteklemiştir.

İbn Hazm kendi düşüncelerine ve ilmine güvenip gurur duymuştur. Ona göre, kendisini zor durumlardan ancak akli ve ilmi kurtarabilir. Aşağıdaki beyitlerde *Yahut dalga, üstünde yine dalga, onun üstünde de bulutla (kara bulut gibi bir dalga ile) kaplı büyük bir denizdeki karanlıklar gibidir...*¹⁴ anlamına gelen (**أَوْ كَظُلُمَاتٍ فِي بَحْرٍ لُّجِّيٍّ**) **(يَعِشَاهُ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ سَحَابٌ ظُلُمَاتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ...)** ayetten alıntı yapmıştır. Bu beyitlerde İbn Hazm, zor ve sıkıntılı bir günün durumu ile üst üste hem dalgalardan hem de kara bulutlardan oluşan karanlığının durumunu *temsilî* bir teşbih yaparak göstermiştir. Ancak o, sıkıntılara karşı sabrını, cesaretini ve aydınlık düşüncelerini kullandığını şöyle anlatmıştır (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 82):

ويوم كحدّ السيف ليس بثابت عليه جليد لا ولا متجدد

Gün kılıç gibi keskindi, kimse o güne sabır gösteremez

لقيت شباه وهو جمر مؤجج وأقلعت عنه وهو فخر مخلد

Başladığında ateş püskürüyordu, ayrıldığımda gururla ayrıldım

أمر كأمواج البحور تصادمت عليهن سربال من الليل أكبد

Öyle bir gün ki, denizler sanki üst üste karanlık içinde katlanmış gibi

13) (2/Bakara/260).

14) (24/Nûr/40).

عبأت له جسدا من الحزم محكما ومصباح رأى نوره يتوقد

Ona sağlam bir bedenden ve sönmeyen kandilin ateşinden bir akıl hazırladım

Bu beyitlerde kullanılan cümleler ise, ibtidâ'î haber cümle üslubu ile *takrîr* -o günün ne kadar zor geçtiği- anlamını pekiştirmek için uygulanmıştır.

Başka bir yerde İbn Hazm, Allah'ın varlığından, nimetlerinden ve Hz. Muhammed'in nübüvvetinden bahsettiği uzun bir kasidede *هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ... (Sizi toprak, sonra nutfe, sonra alaka aşamalarından geçirerek yaratan O'dur...)*¹⁵ ayetinden alıntıda bulunmaktadır. İbn Hazm bu alıntıyı şöyle dile getirmiştir (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 37).

من الماء أنشأتني نطفة ومن بعد ذلك لحم ودم

Beni nutfeden yarattın, sonra eti ve kanı

وأسكنت في جسدي روحه وأحملتها في طباق الرحم

Bedenime ruhu yarattın ve rahim içinde oturttun

Şair bu beyitlerde câr ile mecrûrun cümle başına geçmesi ile insanın sudan yaratıldığı gerçeğini öne sürüp *takrîr* anlamı veren ibtidâ'î haber cümlesi kullanarak "Allah'ın gücünü" pekiştirmiştir. Bu beyitteki haber cümlelerinden, şairin bir te'kid edatı kullanmadığı, konunun bedihi ve müsellemler olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Hazm *الأرواح جنود مجندة فما تعارف منها ائتلف وما تنافر منها اختلف* (Neveviy, 1930, s. 16/185) (*Ruhlar toplanmış cemaatler (gibidir). Onlardan, birbiriyle (önceden) tanışanlar kaynaşır, tanışmayanlar ayrılırlar*) hadisinden şöyle bir alıntıda bulunmuştur (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 26):

إن كانت الأبدان بآئنة فنفوس أهل الطرف تأتلف

İnsanlar vücut olarak birbirine uzak da olsa, becerikli insanların ruhları birbirine yaklaşır

يا ر□ب مؤتلفين قد جمعت قلبيهما الأقلام والصحف

Kâğıt ve kalem iki gönü bir araya getirebilir

İkinci beyitte ise harfî cer *رب* ile gelen nida edatı *يا*, inşa cümle üslubuna *azlık* anlamı vermiştir.

15) (40/Mü'min/67).

3. Allah'ın nimetlerine Şükür ve Hamd etmek

Bu konuda İbn Hazm Allah'a verdiği nimetler hususunda minnettarlığını şu beyitlerle göstermiştir (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 37):

لك الحمد في كلِّ ما حالة فقد خصّني منك فضل وعمّ

Hamd her koşulda senin olsun, senden bana bir hayır geldi ve her halime yayıldı

فمنك لي البصر المقتفي وسمع وذوق ونطق وشم

Gören gözler, duyma, tatma, konuşma ve koklama duyuları senin lütfündandır

وحسّ صحيح وتمييز ما خلقت بأنواعه من أمم

Selim bir his ve dünyadaki bütün yaratıkları birbirinden ayırma yeteneği, senin kere-mindendir

Bu beyitlerde şair, Allah'ın verdiği nimetleri anlatırken yine ibtidâ'î haber cümle üslubu ile *takrîr* anlamını pekiştirmiştir. Aynı zamanda bu haber cümlelerinde cer harfi ile ism-i mecrûrun cümlelerin başına geçmesi, nimetlerin Allah'a tahsis edilmiş olmasını pekiştirmiştir (el-Curcânî, h. 1372, s. 83-87).

4. Kıyamet günü, Cennet ve Cehennem

İbn Hazm'ın şiirinde cennet, cehennem ve hesap günü gibi dinî konular ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır (Abdü'l-Kerîm, 1990, s. 37):

وتأتي المنية لا بد أن يطيف بنا حكمها الملتزم

Ölüm geldiğinde ki, herkesin başına gelecektir

ومن بعد ذلك دار الجزای وما قد مضى فكما ضي الحلم

Ondan sonra hesap zamanı gelir, geçmişte yaşananlar ise rüya gibidir

فدار النعيم لأهل الفلاح ونار لمن قد عصى تصظلم

İnananların yeri cennettir, isyankârların yeri ise alevli cehennemdir

Bu beyitlere bakıldığı zaman, Kur'an'da geçen kıyamet günü, cennet ve cehennem, İslam dîninde müsellemler konular olduğu için şair burada ibtidâ'î haber cümle üslubunu kullanarak anlamı da pekiştirmiştir. Bu beyitlerde de *قد* edatı geçmiş zaman ile kullanılarak haber cümlelerinde *takrîr* anlamı vurgulanmıştır.

Sonuç

İbn Hazm'ın şiirlerindeki dinî düşünceleri, yetiştirdiği aile ortamından ve mensûp olduğu Zâhirî mezhebinden kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada, İbn Hazm'ın şiirlerine yansıttığı Zâhirîlik prensipleri tespit edilmiş ve bu prensiplerden burhan, akıl, nass ve kıyasın reddilmesi üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda İbn Hazm'ın şiirlerinde dinî kültürünün

etkisi ile Kur'an'dan ve sünnetten yaptığı alıntılar ele alınmış, yine Allah'ın nimetlerine şükür, hamd etmek, kıyamet günü cennet ve cehennem ile ilgili konularda da örnekler verilmiştir. Tespit edilen bu dinî konular ifade edilirken kullanılan üslup, haber ve inşa cümleleri çerçevesinde değerlendirilmiştir.

İbn Hazm şiirlerinde, şehveti uyandıran, intikam, cinselliği içeren, içki ve eğlence gibi konulardan uzak durup dinî, felsefi ve akli konulara yönelmiştir. Dolayısıyla ele alınan bu divandaki şiirler burhan, akıl, nass ve kıyasın reddedilmesi gibi Zâhîrîlik prensipleri ile Allah'ın nimetlerine şükür, hamd etmek, kıyamet günü, cennet ve cehennem gibi konulardan oluşmaktadır. Bu konular İbn Hazm'ın mensup olduğu mezhebe ve kişiliğine uygun konulardır. Hayatındaki prensipleri mantığa dayanan, gerçekçi olan her şeyde sebep sonuç arayan, akla çok önem veren İbn Hazm, bu görüşlerini, kaleme aldığı şiirlere yansıttığı görülmektedir. İçten ziyade dış görünüme önem vermesi de, zâhirî olmasından kaynaklanmaktadır.

Divândaki dinî şiirleri, Allah'ın varlığı, Kur'an, doğa ve yaratılış ile ilgili felsefî, akli konular olup açık, dolaysız ve vurguya ihtiyaç olmayan bir üslup ile yazılmıştır. Ayrıca bu tür konular müselleme olduğu için şiirlerinde haber cümlesi üslubu kullanılmıştır. Ancak, bazı dinî konular duygu içerdiği, bu tür şiirlerde inşa cümle üslubu kullanılmıştır.

Kaynakça

- Abbâs, İ. (1983). *Rese'il İbn Hazm*, Beyrût: el-Mu'ssesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr.
- Abbâs, İ. (1997). *Tarihi'l-edebi'l-Endulusî asri't-tavaif ve'l- murabitîn*, Beyrût: Dârus'-Sekâfe.
- Abdü'l-Kerîm S. (1990). *Divanü el-İmâm İbn Hazm ez-Zâhirî*, Tanta: Dâru-s'Sahâbe.
- Apaydın, H. (1999). İbn Hazm, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (Cilt XX, s. 41-45). İçinde, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Barkukî, A. (2014). *Şerh dîvani'l-mutenebbî*, Mısır: Hindâvî.
- Bolelli, N. (2011). *Belâgat*, (6. Baskı), İstanbul: İfav.
- el-Câhiz, A. (1968). *el-Beyân ve't-tebyyîn*, Beyrût: Dâr Sa'eb.
- el-Cenâbî, S. (2012). Eser binâ'i'l-cumleti'l-inşâ'iyyeti fî tewcihi'l-ma'nâ fî sureti Mer-yem, *Mecelletü'l-Luğati'l-'Arabiyyeti ve Âdâbuhâ*, 14, 107-179.
- el-Curcânî, A. (h. 1372). *Dela'il il-'icâz*, Thk. Muhammed Raşîd Tâha, Kahire: Matba't el-Medenî.
- Çöğenli, S. (2012). *Arapça belâgat*, Erzurum: Eser Ofset.
- Deblân, M. (2001). *İbn Hazm edîben ve nâsiren*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmi'atu'l-Yermûk, Mu'te.

- Ergüven, Ş., (2007). *Arap dili ve edebiyatı açısından İbn Hazm*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Ertuğrul, O. (2015, Nisan). *Belagatta meânî ilmi, Iğdır Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V, 155-180.
- el-Endulûsî, A. (bt.). *et-Takrîb haddi'l-mantık*, Thk.: el-Mezîdî, A. Beyrût: Dâru' -Kutub.
- Feyûd, B. (1998). *İlmi'l-m'ânî dirasa beyeniyye ve nekdiyye li mesâ'il'l-m'ânî*, Kahire: Mu'ssetü'l-Muhtâr.
- el-Hâşimî, A. (1999). *Cevâhirü'l-belâğ*e, Beyrut: el-Mektebe'l-Asriyye.
- Himâye, A. (1983). *İbn Hazm ve menhecuhu fi dirâseti'l-edyân*, Kahire: Dâru'l Maârif.
- Karamolloğlu, Fatma Serap, (2013). *Meânî ilmi*, İstanbul: İşaret Yayınları.
- el-Kazvîni, M. (2003), *el-İdah fî 'ulûmi'l-belâğeti*, Thk. Âyât Gazzâvî, Beyrût : Dâru'l-Kutub el İlmiyye.
- Matlûb, A. (1980). *Esâlib belâğiyye*, Bağdat: vekâletü'l-Matbu'at.
- Mekkî, T. (1997). *Dirâsât an İbn Hazm*, Kahire: Dâru'l-Maâref.
- en-Neveviy, M. (1930). *Şerh'i'n-neveviy 'Ala Sahih Müslim*, Mısır: Dâru'l-Fikir.
- es-Sabûnî, M. (2006). *Şafvetü't-tefâsîr*, Beyrût: el-Mektebet'l-Asriyye.
- es-Sekkâkî, Y. (1937). *Miftahü'l-'ulûm*, Kahire: Mustafa el-Bâbî.
- es-Suyûtî, C. (bt.). *el-İtkan fi ulûmi'l-Kur'an*, Beyrût: mu'ssetu'r-Risâle.
- Tan, O. (2007). *Tarihi bağlam ve karakteristik özellikleri açısından ibn hazm ve usul anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- Tan, O. (2014-Aralık). İbn Hazm örneğinde kıyassız bir fıkıh imkânı, *Diyanet İlmî Dergi*, L, 9-31.
- et-Teftezânî, S. (bt.). *Muhtaşar'ul-ma'anî*, İran: Daru'l- Fikir.
- ez-Zerkeşî, Bedre'd-dîn Muhammed, (bt.). *el-Burhan fi ulûmi'l-Kur'an*, Thk.: Ebu'l-Fadl İ. Kahire: Dâru't-Turâs.

